

Ставлення населення Росії, Білорусі та України до діяльності Євросоюзу в контексті соціальної нерівності¹

Анотація

У поданій статті розглянуто проблеми ставлення населення Росії, Білорусі та України до діяльності Євросоюзу й інших міжнародних організацій зі зниження у цих країнах рівня соціальної нерівності. Специфіка цього ставлення безпосередньо пов'язана із внутрішньою і зовнішньою політикою лідерів цих країн, їхнім ставленням до політики Євросоюзу загалом. Через ЗМІ та інші канали це транслюється в масову свідомість громадян. Попри те, що трансформаційні процеси в цих країнах розвиваються за різними сценаріями, їхні наслідки мають чимало схожих рис. Високий рівень соціальної нерівності, тотальна комерціалізація сфери послуг, негативне ставлення до владних структур будь-якого рівня — основні чинники, що впливають на ставлення пересічних людей до європейської спільноти. Вагомим є значення багатовікового досвіду спільного проживання цих народів у єдиній державі і те, що сучасна внутрішня політика в цих країнах багато в чому зберігає елементи радянського ладу.

Ключові слова: *соціальна нерівність, діяльність Євросоюзу, трансформація країн Центральної та Східної Європи, внутрішня і зовнішня політика, інтеграційні та соціокультурні процеси*

---

¹ Статтю написано за матеріалами проекту EUREQUAL. Грант Комісії європейських співтовариств (EU) “Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective”. 2006–2008, Contract № 028920. Автор висловлює вдячність українським колегам Ю.Привалову, О.Трофименку з ІС НАН України, кураторам із Великої Британії Е.Аветовій та І.Галіну за спільну плідну роботу і цінні зауваження в процесі дослідження.

Розширення Європейського Союзу і посилення його впливу на політичні процеси не тільки на континенті, а й у всьому світі змінюють систему міжнародних відносин і роль Європи в цілому. У підґрунтя діяльності Європейського Союзу покладено концепцію інтеграції країн, що подається як якісно нова модель “співпраці між державами для досягнення узгодженої політики у сфері економічного розвитку, в соціальній, гуманітарній, а також оборонній сфері й у царині зовнішньої політики” [Джероин, 2007: с. 25] (див. також: [Кузьмін, 2002: с. 36; Швиммер, 2003: с. 48; Bainbridge, 2003: р. 427]). Ідея “європейської інтеграції” виявилася особливо затребуваною після розвалу Радянського Союзу, коли деякі колишні радянські республіки і соціалістичні країни Східної та Центральної Європи ввійшли до складу Євросоюзу або стали його асоційованими членами.

Трансформації в цих країнах і вихід їх на європейський рівень розвитку в кожній окремій країні супроводжувалися унікальними соціокультурними процесами, котрі й досі визначають специфіку формування нових загальноєвропейських взаємовідносин. Динаміка й інтенсивність економічних, соціальних, культурних змін для населення цих держав багато в чому зумовлені нерівними вихідними позиціями в регіоні, що прислужилися передумовами переходу до ринкової економіки. Наочним прикладом може слугувати рівень соціальної нерівності й пов’язана з ним поляризація населення на бідних і багатих, що стали найбільш очевидними наслідками реформування. Так, в одних країнах колишнього соціалістичного табору показники соціального розшарування суспільства і рівня життя наближалися до катастрофічних, що серйозно позначилося на перебігу реформ загалом. В інших країнах ці показники були помірнішими, а соціальні системи цих суспільств виявилися відносно більш стійкими й готовими до ринку [Social Inequality, 2007]. На думку російських дослідників, на специфіку й результативність ліберальних реформ, що відбуваються в цих країнах, діють ще більш глибокі цивілізаційні міжкраїнні відмінності [Шкаратан, Ильин, 2006: с. 262, 266; Шкаратан, 2010: с. 80–82]. Ясна річ, усі ці умови впливають на процес інтеграції різних країн в єдиний загальноєвропейський ринок, їхнє прагнення стати партнерами в довгостроковій перспективі співпраці.

Після розпаду СРСР у Росії, Білорусі й Україні перехід до ринкової економіки реалізується за різними сценаріями. Але багатовіковий досвід територіального сусідства і десятиліття спільного проживання за соціалістичного режиму відчутно даються взнаки у ставленні громадян цих країн до процесів трансформації, уявляючи в ньому не лише відміни, а й чимало схожих рис.

Особливості зовнішньої політики та процесу інтеграції цих країн у європейську спільноту зумовлені ставленням до розглядуваних процесів як представників влади, так і пересічного загалу. У кожній обстеженій країні взаємодія з Євросоюзом, здійснювана їхніми лідерами, вибудовується передусім з урахуванням внутрішніх економічних і політичних інтересів та перспектив, що нерідко безпосередньо транслюється в масову свідомість громадян [Уайт, Макаллистер, 2008: с. 37–57; Тошков, 2010: с. 315–316]. Стисло розгляньмо об’єктивні характеристики цього процесу в кожній із цих країн.

Взаємодія Росії, Білорусі та України з Європейським Союзом

Характер подальшого єднального процесу Євросоюзу поза всяким сумнівом позначатиметься на його геополітичних сферах і балансі впливу на інші країни цього регіону, у тому числі на Росію, Білорусь і Україну. Обговорення умов і темпів входження останніх у світовий інтеграційний простір у різні періоди цього процесу супроводжувалося змінами балансу його позитивних і негативних оцінок, особливостей риторики, в якій ця дискусія точилася як у самих цих країнах, так і в європейських ЗМІ [Зоткин, 2009: с. 71–73].

Стосовно Росії обговорення цього питання нерідко набувало антиросійського відтінку, пов'язаного із суперечностями, що мали місце в російських взаємовідносинах із країнами Євросоюзу, насамперед із так званої нової Європи, презентованими в Раді Європи, Європарламенті й інших інститутах. Російський уряд критикують за авторитаризм, імперські амбіції, стримування демократії й неефективність ринкової економіки.

Разом із тим західні політики, наприклад у Німеччині й Великій Британії, вказували на те, що всупереч потенційним проблемам економічні відносини Євросоюзу і Росії розширюються, стають дедалі різноманітнішими, підвищуються рівні взаємодії. Про це свідчать, зокрема, обсяг прямих закордонних інвестицій в російську економіку і те, що Євросоюз отримує з Росії чверть необхідних енергоносіїв, і до Європи йде понад половину сукупних російських поставок нафти і понад чверть газу.

Європейські політики враховують також, що в таких сферах, як економіка, зовнішня безпека, наука й освіта, у Європи та Росії багато спільних інтересів. Реакція російського уряду на висловлювані претензії переважно зводиться до утвердження своїх позицій в Європі й закликів до рівного партнерського діалогу за різними напрямками економіки і політики [Цыганков, Фоминых, 2009: с. 36, 41].

Не можна не брати до уваги й того факту, що в плані геополітики і світопорядку Росія і Євросоюз явно конкурують за вплив на країни Східної Європи, і поки конкуренція між ними виражається сильніше, ніж прагнення співпрацювати. Однак наміри російського уряду сформулювати привабливу для східноєвропейських партнерів суспільну модель, здатну залучити до співпраці все суспільство, а не лише владні еліти, поки залишаються нереалізованими [Бызов, 2010: с. 12].

Змінюється ставлення до Євросоюзу й у самих росіян. Контакти європейських країн розвиваються і розширюються на всіх рівнях, зміцнюючи у свідомості різних верств населення думку про те, що зближення країн проміжної Європи з ЄС передусім зумовлене не експансіонізмом останнього, а привабливістю суспільної моделі Євросоюзу, високими матеріальними і культурними стандартами життя в цих країнах [Тиммерманн, 2010: с. 182, 185].

По-іншому складаються взаємини України та Євросоюзу. Їхня специфіка визначається тим, що серед лідерів уряду багато тих, хто переконаний у важливості й перспективності євроатлантичної інтеграції і не прагне член-

ства в євразійській спільноті, де домінує Росія. Ці лідери всіляко стимулюють ідеї входження країни в Євросоюз, НАТО й інші міжнародні організації. Про зміцнення таких зв'язків свідчили економічні показники. Однак до 2007 року місце ейфорії демократичних змін і швидкого вступу до ЄС заступило реально-прагматичне очікування і розуміння необхідності створення власної економічної й законодавчої бази, ґрунтованої на європейських стандартах рівня життя і дієздатності країни [Тиммерманн, 2010: с. 190].

На думку українських учених, на процес зближення Європи й України впливають регіональні розбіжності між “Заходом і Сходом” усередині країни. Регіональна складова в європейському процесі проглядається доволі чітко. Вона пов'язується, першою чергою, із розвитком локальної демократії і культури, а “євроінтеграція — це суто низовий процес, де розвиток місцевого самоврядування, локального благоустрою, регіональної культури означає куди більше, ніж усі рішення, ухвалені на “вищому”, міждержавному рівні. Це означає, що доля України як європейської держави вирішуватиметься не тільки і не стільки в Києві, скільки в регіонах, і що Україна як європейська держава можлива лише на локальному місцевому рівні” [Мальгин, 2005: с. 35] (див. також: [Кононов, 2006: с. 211, 214; Резник, 2005: с. 155, 167; Стегний, 2005: с. 94–122].

Активне обговорення перспектив входження в Євросоюз та інтеграції у спільний європейський ринок на тлі відсутності єдиної думки у владних структурах країни й у широкої громадськості, а також прагнення трансформувати економіку і політику країни з урахуванням європейських стандартів й у стислі терміни, — все це формує неоднозначне ставлення населення до цих процесів [Головаха, Панина, 2006: с. 47–51].

Суперечності внутрішньої та зовнішньої політики спричинилися до призупинення рішення стосовно вступу України до ЄС. Однак 2008 року Україну було прийнято до ЄС як асоційованого члена, що передбачає можливість тіснішого зближення з країнами Європи без автоматичного вступу. Усе це багато в чому визначає зовнішню і внутрішню політику України й серйозно коригує відносини з Росією й іншими країнами колишнього СНД.

Серед країн проміжної Європи Білорусь є найбільш проблемним сулідом Євросоюзу, що зумовлено, першою чергою, внутрішньою політикою країни й характером переходу до ринку. У процесі трансформації в Білорусі було реставровано чимало елементів колишнього СРСР і вибудовано вертикаль президентської влади, що фактично скасувало поділ влади. Намагаючись зберегти Білорусь як стратегічного партнера, Росія підтримує авторитарний режим у Білорусі. Для Євросоюзу, навпаки, це стало приводом для введення різних санкцій щодо цієї країни та її президента в різні періоди його правління.

Невдачі у створенні дієздатного союзного уряду та зростання цін на енергоносії призводять до того, що зовнішня політика Білорусі починає змінюватися. З односторонньої енергетичної орієнтації на Росію вона стає багатовекторною політикою співпраці з такими країнами, як Китай, Венесуела, Іран, Азербайджан і Об'єднані Арабські Емірати. Геополітичне положення Білорусі як частини інтеграційних просторів проміжної Європи, що перетинаються, сприяє тому, що ця країна стає важливим чинником у

складному трикутнику відносин Євросоюз — Росія — Білорусь, що й пояснює підвищений інтерес до неї з боку всіх учасників процесу інтеграції [Шурубович, 2006: с. 32–33; Тиммерманн, 2010: с. 199, 200].

Як уже зазначалося, трансформація в країнах колишнього СНД відбувається за різними сценаріями. Так, якщо Росія в період реалізації дослідницького проекту EUREQUAL наближалася до режиму “олігархічного капіталізму”, з комерціалізацією майже всіх сфер життя населення, то в Білорусі цей процес усіляко стримувався. Білоруську модель державного капіталізму (“ринковий соціалізм”) розбудовували майже за цілковитого контролю держави над економікою країни, що передбачає приватну власність і підприємництво лише на рівні малого та середнього бізнесу.

За основними показниками рівня життя білоруське населення виявилось благополучнішим за російське й українське. За величиною ВВП у розрахунку на душу населення Білорусь посідала перше місце в СНД. Відмінності в середній зарплаті й доходах у ній нижчі, ніж у Росії, як між регіонами, так і між галузями виробництва. Значення децильного коефіцієнта на момент опитування в Росії було майже втричі більшим, ніж у Білорусі. Низькі ціни на головні споживчі товари, на послуги ЖКГ і громадський транспорт у ній підтримувалися за рахунок субсидій; також держава підтримувала численні збиткові підприємства [Еремичева и др., 2009: с. 148–150].

Авторитарна позиція білоруського лідера і його оточення стосовно Євросоюзу і Європи загалом то вирізняється крайньою напруженістю, то змінюється більш м'якою, і це відбивається не тільки на зовнішній і внутрішній політиці країни, а й на соціальному кліматі в країні.

Таким чином, навіть у разі побіжного розгляду можна бачити, наскільки складними і багаторівневими виявляються сучасні процеси інтеграції обстежених трьох країн у єдиний простір, наскільки суперечливими є інтереси окремих держав і світової спільноти в цілому. Багато в чому рівень готовності до процесу інтеграції визначається рівнем розвитку економіки та правової бази кожної країни, що забезпечує можливість упоратися з проблемами соціальної нерівності. Гадаю, саме через ставлення до соціальної нерівності й до дій влади в кожній країні з її згладжування в масовій свідомості більшої частини населення формується ставлення до діяльності міжнародних організацій, зокрема до ЄС і Заходу загалом. Це актуалізується ще й тим, що Євросоюз позиціонує себе як об'єднання, яке надає підтримку країнам, що розвиваються, у їхньому переході до ринкової економіки й допомогу в подоланні високого рівня соціальної нерівності, який є найбільш значущим чинником дестабілізації в цих країнах.

Ставлення населення Росії, Білорусі та України до діяльності Євросоюзу

У процесі переходу від централізовано керованої до ринкової економіки змінюються не тільки форми і масштаби соціальної нерівності, а й механізми їх відтворення. Відмінності у формах і динаміці соціальної нерівності визначають специфіку ринкової економіки, демократії та міжнародної політики в цих державах.

Ставлення населення аналізованих країн до діяльності Євросоюзу ми досліджували із використанням емпіричної бази проекту EUREQUAL¹, що містила як якісну (тексти фокус-груп), так і кількісну (дані масового опитування) інформацію. Порівняння даних аналізу різного рівня узагальнення вможливило дослідження соціальної нерівності в різних аспектах, у тому числі за оцінкою його бажаності/небажаності і за ставленням до ролі держави в регулюванні її рівня. Крім запитань про конкретні прояви і причини соціальної нерівності, про те, як її відчують, яку роль воно відіграє в житті людей і держави в цілому, були включені також запитання про те, як люди оцінюють діяльність Євросоюзу й інших міжнародних організацій, наскільки суттєвою є допомога цих організацій у процесі становлення їхніх країн, позаяк передбачалося, що рівень соціальної нерівності є чинником, що серйозно впливає на характер і темпи інтеграції.

Аналіз текстів фокус-груп

Аналіз емпіричних даних продемонстрував, що соціальна нерівність (СН) і наслідки, пов'язані з її рівнем, справляють неоднозначний вплив на ставлення громадян обстежених країн до діяльності Євросоюзу й інших міжнародних організацій, до можливості інтеграції їх у загальноєвропейську спільноту.

Рівень соціальної нерівності в усіх трьох країнах більшістю населення оцінювався як надто високий і несправедливий². Особливо це актуально для Росії, бо в неї цей показник був найбільшим порівняно із розвиненими європейськими країнами й оцінювався російськими економістами як надмірний³

---

¹ Масове анкетне опитування проводили в кожній із обстежуваних країн за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою. У Росії було опитано 2000 осіб, в Україні — 1500, у Білорусі — 1000.

Учасниками фокус-груп були жителі великого міста і селища міського типу або сільської місцевості. В усіх країнах було проведено по чотири фокус-групи, а в Україні, з огляду на соціокультурні відмінності між Східним і Західним регіонами, було проведено вісім фокус-груп. У кожній групі брали участь по 12 осіб, групи були збалансовані за рівнем доходу, статтю та віком, за рівнем освіти і зайнятістю (здебільше участь брали респонденти, які працюють). Учасниками фокус-груп були жителі із середнім і низьким рівнем доходу, відповідно розрахованим для кожної країни.

² На момент опитування в Росії коефіцієнт Джині дорівнював 0,399, у Білорусі — 0,297, в Україні — 0,281. Для порівняння: у Латвії — 0,360, в Естонії — 0,358, в Польщі — 0,345, в Румунії — 0,310, у Болгарії — 0,292, в Угорщині — 0,269, у Словаччині — 0,258, у Чехії — 0,254. Дані були надані координаторами проекту.

³ Для європейських країн межа між нормальною і надлишковою нерівністю пролягає між значеннями коефіцієнта Джині від 0,2 до 0,3, а децильного коефіцієнта — від 7 до 10. Ці межі можуть правити за орієнтири також для визначення рівня СН у Росії як надлишкової, адже показники нерівності там зараз значно вищі (див.: “Социальное неравенство и социальная политика”. Підсумкова доповідь за проектом “Соціальна нерівність і соціальна політика”. Розділ П. Нерівність доходів). Так, коефіцієнт Джині упродовж останніх трьох років у Росії, за даними Шевякова і Кірути, залишається доволі високим: 2006-го — 0,416, 2007-го — 0,423, 2008-го — 0,422. А децильний коефіцієнт, за даними Р.І. та Б.І. Нігматуліних, дорівнює 16.

[Социальное неравенство, 2010; Шевяков, Кирута, 2002: с. 320; Нигматулин, Нигматулин, 2010: с. 3–4]. Такий рівень стає гальмом соціально-економічного розвитку Росії і, ясна річ, позначається на процесах її інтеграції в єдиний європейський простір [Социальные неравенства, 2008: с. 167–169; Тихонова, 2007: с. 36–62; Еремичева, Евдокимова, 2010: с. 232–258].

Незважаючи на те, що рівень нерівності в цих країнах різний, а процеси реформування відбуваються за різними сценаріями, причини і прояви її, названі респондентами, були вельми схожими. Виокремлені респондентами соціальні проблеми, сприймані як наслідок високого рівня нерівності, були подібними, а ставлення населення до них — здебільшого негативним. Це пояснюється, по-перше, соціалістичним минулим багатьох учасників фокус-груп і спільною думкою про те, що *“раніше ми були бідні, але щасливі, а зараз бідні і нещасні”*, по-друге, результатами реформ, що призвели до різкої поляризації й значного падіння матеріального добробуту більшої частини населення цих країн.

Різде соціальне розшарування передусім зумовлене вкрай низьким доходом більшості населення цих країн, що не залежить ані від рівня освіти, ані від сектору зайнятості, ані від місця проживання. Це визначає недостатність не лише комерційних, а й гарантованих Конституцією країни послуг у царинах освіти, охорони здоров'я і житлово-комунального господарства, котрі в реальності також виявляються платними і незрідка низької якості. Квартплата за житло і тарифи ЖКГ постійно зростають непропорційно доходам громадян. Майже цілком відсутні можливості поліпшити наявне житло. Малозабезпечені групи населення, насамперед пенсіонери й інваліди, виявилися практично незахищеними за цих умов, а механізми і заходи соціального захисту малоефективними [Ястребов, 2010: с. 72–74; Меркулова, 2010: с. 61–63; Кирюхин, Щербак, 2006: с. 140–141].

Відповідальність за економічну і політичну ситуацію учасники всіх фокус-груп покладають на представників усіх рівнів влади своїх держав. Неefективна соціальна політика, незавершеність і слабка результативність багатьох національних проектів, корумпованість влади і “беззаконня” викликають недовіру населення цих країн до дій, а нерідко, на думку респондентів, “до бездіяльності” урядів і наявних соціальних інститутів. Низький авторитет влади й невіра в поліпшення життя в найближчій перспективі помітно знижують мотивацію населення до збільшення власних зусиль з подолання рівня соціальної нерівності та зміни соціального статусу.

Л. (ч, 23): Нічого сіньки вони не роблять! **Т. (ж, 56):** Тільки на словах... **М. (ж, 53):** Так, по телевізору вони говорять. Але нічого не робиться. **В. (ж, 53):** Взагалі нічого не відчувається. (Росія, середній дохід, місто)¹

¹ Атрибуцію посилань на текст фокус-груп подано наприкінці дискусії в такому порядку — стать респондента, вік; наприкінці узагальнено — країна, дохід, за яким формували групу, поселення. Для атрибуції висловлень українських фокус-груп додавали посилання щодо Заходу та Сходу. Значимість такого районування докладніше розглядати-меся у статті далі. Уточню лише, що під Сходом маються на увазі респонденти з Донецька і Донецької області, під Заходом — респонденти зі Львова та області.

А. (ч, 20): У нас політиків у країні взагалі немає. Політики — це ті, хто займається питаннями громадян у нашій країні. А чим займаються наші політики — я не знаю. Я не знаю пропозицій, що їх вносять наші політики. (Білорусь, середній дохід, місто)

В. (ч, 20): На ділі говорять одне, а роблять інше. (...) **М. (ч, 31):** На даний час уряд не може вирішити наших проблем. Тому наш уряд — це лебідь, рак і щука. Різні партії в різні боки пріоритети тягнуть. (Україна, Схід, низький дохід, село)

Н. (ж, 27): Говорилося, багато говорилося, а до справи не дійшло. **Й. (ч, 48):** Говорять усе, що потрібно, а не виконується нічого. (Україна, Захід, середній дохід, місто)

Головною претензією людей до діяльності президента в кожній країні і представників усіх структур влади є відсутність рівності перед законом, прозорості в діях представників влади і бізнесменів. Це передусім стосується законотворчої діяльності депутатського корпусу. Навіть якщо виробляються “правильні” закони, в житті вони не реалізуються, “створюють закони, зручні їм, а не простим людям”.

І. (ж, 52): Так, саме в законодавчому. Бо нас душать тих, хто прагне зробити. А хто десь украв, із нього податок ніяк не знімеш. **В. (ж, 45):** [Усе залежить] насамперед — від президента, який надає своїм підлеглим указівки зробити те й те. Але мають бути якісь інститути в суспільстві. **Т. (ж, 53):** Я гадаю, що одна людина тут не впорається. Має бути якийсь орган контролю. (Росія, середній дохід, місто)

В. (ч, 44): От сказали про закон. Але дотримання закону в нас дуже кульгає. Якби дотримувалися закону із самого верха до самого низу, тоді б усе було нормально. Але у нас за звичкою закон — як дишло: куди повернув, туди і вишло. (Білорусь, середній дохід, місто)

Н. (ж, 46): Ми зараз не віримо ані державі, ані чиновникам, нікому. Нас обдурили раз, обдурили вдруге, обдурили втретє. Перший раз, коли забрали всі внески, які ми накопичували на щось. **Л. (ж, 50):** [Не віримо] Президентіві, Верховній Раді. Вони приймають закони. Вони затверджують їх. Але жоден закон не захищає нас. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

Л. (ж, 23): Тепер ми ніхто. Закони пишуть, але не виконують. **Н. (ч, 22):** Держава не опікується проблемами народу. (Україна, Захід, місто, середній дохід)

Особливо дратує населення те, що представники влади і члени їхніх сімей грубо порушують закони і норми життя країни і не несуть за це жодної відповідальності. Кількаразові порушення представниками вищих соціальних верств ухвалених законів — серйозна проблема в усіх трьох країнах. Вона стає ще більш злободенною в разі порівняння з політикою суворого виконання і рівності перед законом усіх громадян без винятку в країнах Західної Європи.

В. (ж, 53): Найголовніша причина — у самій людині. Але, як-то кажуть, риба гниє з голови. Це влада винувата. Вона нас розбещує у всіх сферах. А потім закликає до порядку, коли вже пізно. (Росія, середній дохід, місто)

М. (ч, 52): *Має бути один закон для всіх. Коли викликають Президента до суду, він без примусу має йти. А. (ч, 20):* *Коли Берлусконі викликали, він прийшов, хоча він і найбагатша людина. (Україна, Схід, середній дохід, місто)*

І. (ч, 23): *От чому чиновники в західних країнах — не дай боже там найменший скандал, щось украв — вони відразу ідуть у відставку. Тому що в них шляху більше немає, за них ніхто не буде голосувати. А що в нас коїться? Вони там украли, їх судили, чи ледве не посадили, а потім з однієї роботи зняли, а на іншу посадили. Ще вище поставили. (Білорусь, низький дохід, село)*

Взаємовідносини влади і населення впливають на сприйняття діяльності Євросоюзу та інших західних організацій, які висловлюють бажання допомогти країнам, що розвиваються, у подоланні різких форм соціальної нерівності. Але це виявляється в тому, що ставлення респондентів до Євросоюзу доволі суперечливе і тут можна вирізнити кілька трендів.

З одного боку, впевненість у тому, що коли власний уряд не може розв'язати наявних проблем у своїй країні, навряд чи можна розраховувати на підтримку західних організацій і Євросоюзу. Недовіра до власного уряду і представників великого бізнесу поширюється й на діяльність таких організацій, котрі, на думку респондентів, не можуть надавати допомогу слабким країнам безплатно і безкорисливо. Вступ до Євросоюзу може обернутися зростанням негараздів для населення і перетворенням їхніх країн на сировинний додаток або джерело дешевої робочої сили — така ідея вельми поширена в російському суспільстві, і це відзначали інші дослідники [Беззов, 2010: с. 11–12]. Дані аналізу текстів підтверджують, що аналогічні ідеї висловлюють і українці, і білоруси.

З іншого боку, сумнів у тому, що отримані від Євросоюзу гроші підуть за призначенням і не будуть розкрадені у владних структурах, нівелює корисність такої допомоги. І в цьому зв'язку респонденти пропонують взагалі відмовитися від допомоги, бо певні, що уряд має намагатися подолати соціальні негаразди власними силами й не збільшувати і без того великі фінансові борги західним країнам. Утім, якщо ж скористатися ситуацією зацікавленості європейців у розширенні зв'язків, то слід отримати від цього якнайбільше переваг.

Т. (ж, 47): *(...) Якщо ми вступимо в Євросоюз, то будемо їхнім сировинним додатком. Їм буде легше, а для нас — вони нічим не зацікавлені в нас. (Росія, низький дохід, село)*

А. (ж, 24): *Євросоюз, якщо не розглядати питання нашого туди вступу, сам по собі вкладає достатньо багато грошей у соціальну сферу Білорусі. Просто не всі про це знають. Наприклад, на підтримку різних людей, що страждають від соціальної нерівності. Інше питання — куди йдуть ці гроші. Наскільки вони ефективні в досягненні цих цілей. (Білорусь, середній дохід, місто)*

С. (ж, 35): *Євросоюз може засудити політику нашого президента, може нас поругати, тобто його поругати, дати вказівки. Але йому все одно, хоч би що вони казали. Він на це не дивиться. На жаль, Америка і всі інші нам не помічник. Ю. (ч, 41):* *От всі дивляться тільки з точки зору ковбаси, як її скоріше отримати. Але от ми подивилися по різних каналах [ТВ], як вони жи-*

вуть. Подумали. І вже ми можемо щось змінювати у себе в душі. А потім у себе в країні. (...) Хоч яка зміна відбувається, ми не говоримо про негайні зміни. Вони нас учать! Учать — як найрозумніші люди. І та ж таки Америка вчить, туди всі розумні люди повіхали. Так, я визнаю, що я дуріший за них, тож нехай вони мене вчать. Ми мусимо це визнати. Але вони нас навчають зрештою! І вже вчать. (Білорусь, низький дохід, місто)

Й. (ч, 48): Я вважаю, що [Євросоюз допомогти] може. **А. (ч, 34):** Не може. **Н. (ж, 57):** Гроші виділять, а їх розкидають по власних кишенях. **А. (ч, 34):** Європейський Союз дарма нічого не робить. Гроші дарма некладаються ніколи, нікуди і ніде. Гроші виділяють під заставу, під відсотки, і це є чистий бізнес, і називати, що це є допомога, це є кабала, просто затування держави в кабалу. Це є спосіб заробляння грошей. **О. (ж, 49):** Я вважаю, якщо ми самі своїй державі не дамо ладу, то ніякий закордон нам не допоможе. Все одно вкрадуть. (Україна, Захід, середній дохід, місто)

Ще одним моментом, який негативно впливає на розширення зв'язків із Європейським Союзом, є поширена думка, що сучасні олігархи і політики активно вивозять капітали зі своїх країн на Захід, чим послабляють економіку власної держави і дискредитують уявлення про патріотизм. Їхні орієнтації на життя за кордоном підтверджуються придбанням там нерухомості, навчанням в іноземних коледжах дітей і проживанням сім'ї, організацією закордонного бізнесу. Усе це викликає у пересічного загалу не тільки обурення стосовно представників власної влади і бізнесу, невіру в їхню зацікавленість в успіху проведених у країні перетворень, а й недовіру до Заходу в цілому. Інформацію про закордонне життя представників політичних і бізнесових еліт, їхній відпочинок на фешенебельних курортах і світські скандали респонденти нерідко отримують зі ЗМІ, котрі з особливою пристрасністю обговорюють ці сюжети. На думку респондентів, західні уряди, обстоюючи антикорупційну й антикримінальну політику у своїх країнах, водночас сприяють залученню в їхню економіку сумнівно зароблених капіталів із держав, що трансформуються. Це також не може не спричинитися до зниження авторитету закордонних країн в очах широких верств населення. Особливо емоційно ця тема обговорювалася російськими респондентами і помітно менше — білорусами.

В. (ч, 23): От чому не скорочується соціальна нерівність — тому що немає в цьому зацікавлених осіб. Усі наші багатії скуповують землі за кордоном. **В. (ж, 45):** Діти навчаються за кордоном, самі вони за кордоном скуповують нерухомість. Тому в них немає коренів, щоб у них серце боліло. (Росія, середній дохід)

Р. (ч, 18): Власність мають ті, хто багатий, бо якщо ти проста людина, ти не можеш стільки власності взяти. (...) **І. (ж, 36):** Це та ж власність. Хтось має можливість послати [дітей] навчатися за кордон у навчальні заклади, а хтось має одну дитину і не має можливості забезпечити їй елементарний технікум. (Україна, Захід, низький дохід, місто)

Не сприяє зростанню авторитету Заходу в очах переважної частини населення і від'їзд найбільш талановитої та кваліфікованої молоді в західні країни, куди вони йдуть за високими заробітками й комфортними умовами

життя. Особливо емоційно ця тема обговорювалася учасниками українських фокус-груп. Але респонденти всіх цих країн згодні із тим, що це явище зумовлене першою чергою неефективною політикою власних урядів.

Є. (ж, 22): *Або от ці кадри їдуть за кордон. І потім запитують, чому в нас такий низький рівень освіти. А хто буде навчати, якщо всі найобдарованіші самоусунулися? Або їх самоусунули.* **В. (ч, 44):** *Легше поїхати за кордон і там отримувати добрий заробіток, ніж тут битися головою об єдине віконце. (Білорусь, середній дохід, місто)*

А. (ч, 34): *Закони — найголовніше.* **Н. (ч, 39):** *Закони зробити, зарплати і пенсії підвищити. (...) Чому в бюджеті урізали соціальну програму? На 13 чи на скільки відсотків?* **О. (ж, 39):** *(...) Підняти промисловість.* **О. (ч, 26):** *Зробити так, щоб люди не їхали до Італії, Іспанії, а працювали тут. (Україна, Захід, середній дохід, місто)*

І. (ж, 36): *4 мільйони людей виїхали на заробіток.* **Ю. (ч, 26):** *Вони та кож не від солодкого життя поїхали.* **М. (ч, 58):** *Я розумію так: держава на всіх людей витратила великі кошти, щоб стати спеціалістом, потрібно мінімум 10 років, 5 навчатися і 5 працювати. І ця людина їде за кордон, у Росію чи куди завгодно, тільки не на Україну. Там вони їй (йому) сплачують мізер. (...) І. (ж, 36):* *У селі немає роботи, тому всі в Польщі заробляють, усе село в Польщі на заробітках, і коли прийде час, усі будуть мати мінімальну пенсію саму по собі... (Україна, Захід, низький дохід, місто)*

На оцінку діяльності Євросоюзу, різних міжнародних організацій суттєво впливає відсутність достовірної інформації та власного досвіду життя в європейських країнах. Аналіз текстів фокус-груп показав, що представники малодохідних груп погано поінформовані про життя своїх європейських сусідів. Майже ніхто з учасників фокус-груп сам не виїжджав за межі своєї країни і відомості про те, як там живуть люди, черпають із розповідей інших. Як правило, це міфологізовані уявлення про високий рівень життя для всіх груп населення, у тому числі й емігрантів.

К. (ч, 24): *Їдьте до Європи, якщо ви тут нічого не можете. От мій знайомий чудово говорить: я поїду жити у Швецію. Я тут пашу, а там я прийду зі своїми болячками — і мені дадуть інвалідність. І держава буде мені платити. Заради бога! (Росія, середній дохід, місто)*

Серйозний вплив на ставлення до Євросоюзу і перспективи вступу в нього справляють приклади країн із колишнього посткомуністичного простору, які вже ввійшли до його складу, але помітно не поліпшили ані економічного, ані політичного свого становища. При цьому багато учасників фокус-груп вважають, що їхні країни не зможуть вписатися в ЄС через соціалістичний досвід життя, сучасний рівень економіки та національний менталітет.

Л. (ч, 23): *А чому ні? За наявності співпраці, діалогу. Росія теж може приєднатися до Євросоюзу.* **Т. (ж, 53):** *Та вони з Польщею впоратися не могли! А ви хочете, щоб із Росією!* **В. (ж, 45):** *(...) Я знаю точно, що ті країни, що вступали в Євросоюз, у них різко дорожчає рівень життя. І все приводиться*

під одну марку. Тобто страждає той народ, що вступає в Євросоюз. І за рахунок цих країн живуть найрозвиненіші та найбагатші країни.

В. (ч, 23): Так, [соціальна нерівність] різко збільшується. (...) **К. (ч, 24):** Я вважаю, що вступ до Євросоюзу нам мало допоможе. У нас і так усі ресурси йдуть туди. І ще зробити це офіційно. (Росія, середній дохід, місто)

М. (ж, 31): Там є суперечність між державами. І в Євросоюзі не все так просто. Кожна держава — і Франція, і Іспанія, і Німеччина... намагається захистити свою націю, і такі держави, як Польща... не можуть інтегруватися в Євросоюз на рівних. Так і ми не зможемо. Немає в нас того рівня техніки, наукової думки, немає в нас того менталітету. Але згодом це, звісно, буде. (Україна, Захід, середній дохід, місто)

Н. (ж, 34): Вже є досвід впливу ЄС на інші держави. Навіщо нам потрібно думати про те, що з нами буде, подивімося, що трапилося з Болгарією, з Німеччиною, із Прибалтикою. Що нам дивитися? Хіба ніхто не читає пресу, не бачить? Я думаю, що деякі вже туди й їздили. **А. (ч, 49):** У Болгарії рік тому зорганізувався новий рух, називається Атака. Він одразу набрав 8% голосів. Це високий відсоток. Вони виступають проти ЄС, проти НАТО, проти цих інтеграційних процесів. Отже, на них не вплинуло перебування в ЄС позитивно. Прибалтику адаптують до ЄС формально, а Україна — це інша справа. Я хочу сказати, що з точки зору здорового глузду ми маємо подивитися з боку, як ЄС упорається з Румунією. А що залишиться у нас? Нічого не залишиться. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

Т. (ж, 36): Я вважаю, що Євросоюз може нам тільки нашкодити. Тому що вони можуть ввести санкції економічні, не підтримуючи нашого президента, якого обрав наш народ. А вони можуть увести свої санкції, виходячи зі своєї антипатії до нашого президента. Тому від них можуть бути проблеми. Якщо навіть Білорусь входить у цей Євросоюз — там давно розподілені всі ролі. Є сировинні держави, є дешева робоча сила. А є держави, що будують політику, все визначають там. Якщо ми вступаємо в Євросоюз, то подивімося на Румунію і країни Прибалтики. Що, там соціальна нерівність менше стала? (Білорусь, низький дохід, село)

З іншого боку, висловлюються серйозні сумніви в тому, що і Євросоюз виграє від приєднання до нього економічно відсталих країн. Респонденти реально дивляться на цю ситуацію і прогнозують зниження рівня життя не лише у власній країні, а й у Європі загалом. Такі перспективи не викликають оптимізму.

М. (ж, 55): Я не бачу нічого гарного у вступі в ці організації. СОТ, Євросоюз та інші. (...) **Н. (ч, 49):** Ні, у нас зовсім різний менталітет! Ми не вписуємося в Євросоюз, я одразу можу сказати. (...) (Росія, низький дохід, село)

А. (ч, 25): Це ми на нього вплинемо. Тим, що знизимо його економіку. Євросоюз зараз тягне кілька країн колишнього СРСР на собі. Його економіка значно впала. Франція, Німеччина, Англія — у них економіка була на високому рівні. А коли в Євросоюз вступили наші сусіди, їхня економіка одразу погіршилася, бо вони почали тягти на себе планку. **Є. (ж, 31):** Я не бачу такої перспективи. (...) **Т. (ж, 37):** А чи захочуть вони нас? Радше — ні. **А. (ч, 25):** Я

теж так думаю. Ми ж будемо тягарем. (...) Вл. (ч, 44): Ми на сьогоднішній день неконкурентоспроможні. (Білорусь, середній дохід, місто)

Є. (ж, 34): Ми такі злиденні ... куди нам до ЄС? М. (ч, 31): Допомогти можуть, але наші все завалять. Ю. (ж, 30): Рекомендації можуть бути, але матеріально нам ніхто не допоможе. У нас є свої ресурси. (Україна, Схід, середній дохід, село)

М. (ж, 37): Вони, навпаки, відкрили очі Євросоюзу, які ми соціально бідні.

О. (ж, 34): На жаль, ми не в Євросоюзі. В. (ч, 39): Робочих місць нам більше не дадуть. Л. (ч, 46): Знаєте, вони хотіли вплинути на ситуацію, але наша влада завжди повертала так, щоб вони втрачали надію на вплив (Україна, Захід, середній дохід, село).

Разом із тим вельми обнадійливо сприймаються відомості про високі стандарти життя в країнах Євросоюзу, очевидні переваги в економічному і культурному житті. Це робить життя в європейських країнах дуже привабливим.

А. (ч, 20): Одначе фінни добре стали жити зі вступом до Євросоюзу. Вони жили, селяни ще в 50-х роках у дерев'яних землянках. А в 1990-х роках почали розвиватися. А тепер у Євросоюзі вони взагалі в шоколаді. Т. (ж, 47): За кордоном беруть позику і сплачують за житло, і вони живуть у своєму будинку. Вони можуть купувати собі меблі й усе. (Росія, середній дохід, місто)

М. (ч, 31): Візьмемо такі країни: Фінляндія, Швеція, Норвегія. Там дуже високий рівень життя. Добір починається з ясел, зі шкільної лави. Там визначають, які таланти є в дитини. Чому в них такий високий рівень життя, і доступу туди немає? Тому, що там за свою націю переживають. (...) Там ідеальне суспільство. (...) А. (ж, 31): Зараз не таємниця, що ми хочемо інтегруватися в Європу. Не знаю, наскільки це буде зроблено. Якщо орієнтуватися на нормально розвинені європейські держави, то пенсіонери отримують до 3000 євро пенсії. Це притому, що ціни на продукти і життя в них такі, як у нас. Щось дорожче, але щось і дешевше (Україна, середній дохід, місто).

Ал. (ч, 20): Це залежить не стільки від економіки, скільки від культурного розвитку. У країнах СНД культурний розвиток на порядок нижчий, ніж у країнах Європи. Наприклад, у Голландії немає якихось заводів, великого видобутку нафти, але там бренди! Всі знають, що таке Голландія. Там рівень культури дуже високий. Якщо людина там одержує велику зарплату і віддає податки, то вона знає, що ці податки ідуть не кудись там, а перераховуються на пенсії та потреби населення. Це твій гарант. Якщо в тебе не буде застраховано роботи, то ти одержиш допомогу. А в нас у країні ні в кого немає такого. (...) (Білорусь, середній дохід, місто)

Посилаючись на високі західні стандарти життя, респонденти розуміють, що вони досягаються в результаті нормальної роботи урядових інститутів, жорсткого контролю за виконанням ухвалених законів. Це серйозно відрізняє державну політику в їхніх власних країнах від європейської. Вони розуміють, що за умов нерозвинутого капіталізму і некерованого ринку, коли порушуються ухвалені закони, важко очікувати ефективної соціальної політики.

Т. (ж, 53): Держава декларує, що вона соціальна, а насправді нічого цього немає (...) Це тільки декларації. (Росія, середній дохід, місто)

А. (ч, 49): Добре. Зайві два мільярди в скарбниці на якусь соціальну програму? Чи ні? Гроші не заплачені державі. Якщо ми говоримо про демократичні країни і прагнемо в Європу, то права приватної власності виступають підґрунтям добробуту. (...) Не дали 2 млрд в одному місці, не дали в іншому — і все. Пом'якшення соціальних програм нема і не буде. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

Т. (ж, 37): А що стосується питання, чи можемо ми конкретно змінити щось, то при нашій авторитарній владі — навряд чи. (...) Має бути розуміння по обидва боки. Із боку народу, і з боку влади. Тоді щось зміниться. Але це дуже тривалий процес. Швеції знадобилося 30 років. (Білорусь, середній дохід, місто)

Привабливими в житті європейських країн видаються нашим респондентам не тільки високі стандарти і рівень життя, а й можливість вільно висловлювати власну думку і захищати свої права, відчувати себе громадянином своєї країни [Андреенков, 2009: с. 98, 99; Хромцов, 2007: с. 24].

Н. (ч, 53): ... Повинні бути жорсткими закони із захисту прав людини, а то всі в Страсбурзький суд, ще кудись, ми що, самі справитися не можемо? (...) **В. (ч, 22):** Але вона [людина] не знає, не може відстоювати свою точку зору, захистити свої права. (...) **Ю. (ч, 42):** Це на Заході люди швиденько збираються, а в нас народ такий, терпить, терпить, терпить, а потім бере вила і йде трошити. Так воно і є. (...) **Н. (ч, 53):** Зараз спробуйте страйк улаштувати — він несанкціонований, і хто дозволить? Просто розженуть і все. Ні гасла не допоможуть, нічого. (Росія, середній дохід, село)

Вл. (ч, 65): І ми самі винні в тому, що погано живемо. Дивимося на Захід — там люди страйкують, маса страйків! А в нас вийти на акцію протесту неможливо: краще я посиджу вдома біля телевізора, ніж вийду і скажу про свою незгоду з урядом. (Білорусь, середній дохід, місто)

О. (ж, 48): Хочеться відчувати себе громадянином, як у Штатах, у Європі. Громадянин США сплачує податки і говорить: ти мені маєш розповісти, на що пішли мої гроші, і йому розповідають. А ми сплачуємо податки і не знаємо, за що. Ми той же ЖЕК тримаємо на своїх грудях. (Україна, Захід, низький дохід, село)

При аналізі текстів фокус-груп у трьох країнах достатньо чітко простежується рефлексія в масовій свідомості населення орієнтацій зовнішньої політики цих країн стосовно Євросоюзу. Особливо це характерне для громадян України. Для них перспективи вступу до Євросоюзу злободенніші, тому вони більш зацікавлено обговорювали ці питання, ніж росіяни та білоруси. Проте з висловлень учасників можна зробити висновок, що ця політика не дістає однозначної підтримки в населенні країни. Так, прихильники інтеграції вважають, що Євросоюз може допомогти і не тільки фінансовою підтримкою, а й організаційно. Але куди більше висловлень тих, хто вважає, що вступ у Євросоюз навряд чи поліпшить становище пересічних українців і тільки збільшить їхні соціальні проблеми. Люди впевнені в тому,

що необхідно розраховувати тільки на власні сили, а не очікувати допомоги від Євросоюзу.

Н. (ж, 36): Ніхто нам нічого не дасть. Нам самим шукати потрібно. **А. (ч, 49):** Ми маємо створювати в Україні стандарти Євросоюзу. Жодне механічне приєднання не збільшить наші можливості, а соціальну диференціацію не зменшить. Тільки молоді люди рвонуть туди, як поляки. Зверніть увагу, вперше в ЄС введено обмеження (хоча одне з їхніх правил — переміщення робочої сили) щодо в'їзду до старої Європи: Франції, Німеччини, Іспанії, Англії та ін.) **Н. (ж, 36):** У народі є мудрість: “Розумні люди вчать на чужих помилках, а дурні — на своїх”. Зараз, коли нас намагаються штовхати в ЄС і НАТО, потрібно пригадати те, що говорили століттями. Подивімося, добре їм там чи погано, або краще поїдьмо туди і трохи поживімо там. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

Незважаючи на те, що лідери України не відмовляються від можливості зближення з Євросоюзом, усередині країни цей процес ускладнюється цілою низкою внутрішніх розбіжностей. Як вказують українські дослідники, одним із найсерйозніших чинників, що впливають на динаміку цього процесу, є регіональний чинник. Збереження балансу у взаєминах так званих Сходу і Заходу усередині країни, як їм здається, є першорядним завданням при формуванні зовнішньої політики стосовно Євросоюзу [Цыганков, Фоминых, 2009: с. 36–41; Хмелько, 2006: с. 74–75; Фомин, 2010: с. 93–104; Роль наук об обществе, 2010: с. 203–208].

Оскільки проблеми взаємовідносин населення Заходу і Сходу артикулювалися у висловленнях респондентів достатньо чітко і пов'язувалися з політикою зближення з Європою, доцільно коротко спинитися на тому, як ці розбіжності сприймаються жителями Східного і Західного регіонів.

Справді, як показує аналіз текстів інтерв'ю, проблеми взаємовідносин населення Західної і Східної України існують і виявляються, на думку респондентів, передусім на побутовому рівні. Як зазначають жителі Донецька й області, вони не відчують глибокої ворожості й агресивності до західних українців, але наводять приклади недоброзичливого ставлення до них із боку жителів Львова й інших західних областей. Для жителів східних районів основою розбіжностей стає необхідність розмовляти українською мовою. Хоча, як правило, багато росіян, які тривалий час живуть у тісному контакті з українцями, опановують українську, але не можуть перебудуватися й усвідомити, що вони живуть вже в іншій країні і це вимагає від них дотримання певних правил спільного проживання і толерантності.

Т. (ж, 45): Хочу сказати про різницю між Заходом і Сходом України. Для нас це не має значення. Серед тих, хто сидить тут у нас, хтось українською розмовляє, хтось російською. Нам усе одно. Ми всі розуміємо і українську мову, і російську мову. **Н. (ж, 36):** У нас у селі живуть, як ми їх називаємо бендери — це Західна Україна. Якщо розмовляють українською чисто, ну, або ще з акцентом із західним, ми їх називаємо бендери. Це не означає, що ми їх так називаємо образливо, а просто. У нас півсела таких, що приїхали із Західної України і працюють на шахтах, переважно. Живуть тут. І дружини їхні із дітьми приїжджають, живуть. Він працює і сидить в автобусі разом зі мною,

без різниці, що він західний, що східний, що південний, що північний. **Н. (ж, 36):** Так, це все політики роблять. **П. (ж 46):** Я згоден. **Н. (ж, 46):** У нашому селі нерівності немає. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

Претензії висловлюють і західні українці. Їх також ображає, що жителі східних областей не використовують активно українську мову, не зважають на відмінності у менталітеті, стилі життя і поведінці, людей, що живуть в іншому середовищі.

Г. (ж, 37): От росіяни, у нас, в Україні, вдають, що вони нас не розуміють. Хоч не може, напевно, житель Миколаївської області, не знати нашої української мови, не може такого бути, що він мене не розуміє. Тільки вдає, що він мене не розуміє. (...) **А. (ч, 29):** Переважно, коли зі Східної України приїжджають сюди на Західну Україну, або навпаки, ми приїжджаємо до них, тут одразу видно регіональні відмінності. Чи то в мові, чи то в самій поведінці людей. **О. (ж, 34):** Якщо [порівнювати] за регіонами, то мені здається, що Захід більш розвинений, ніж Схід. **В. (ч, 39):** У нас люди культурніші, вихованіші. **М. (ж, 62):** Інтелегентніші. **В. (ч, 39):** Так, але. Щодо мови. Люди нормально спілкуються з приводу мови. Я у своєму житті не стикався з тим, щоб мене хтось перервав. Або я когось. Утім, трапляється, що на Сході не розуміють мову, я переходжу на російську. (Україна, Захід, середній дохід, село)

Л. (ч, 46): Я вважаю, що селяни на Півдні не живуть краще, ніж селяни на Заході. **М. (ж, 28):** Але там робітник промисловості має децю більше зарплатні, ніж у нас. **М. (ж, 43):** Я ще хочу сказати таку річ. Однозначно, селяни на Заході — прості люди, вони є куди більшими хазяївами, і живуть за рахунок того, що працюють набагато більше. Якби вночі влітку сонце не заходило, то вони б і спати не лягали. А візьміть Схід — там трошки інший стиль життя, інший менталітет (Україна, Захід, середній дохід, місто).

На думку багатьох учасників фокус-груп, причиною регіонального протистояння стають першою чергою економічні відмінності в доходах і умовах життя. Вони пов'язують це з тим, що Схід — промисловий район, а Захід — більш аграрний. Але жителі обох регіонів одностайні в думці, що ці розбіжності — передусім наслідок державної політики, зумовлений нерівним фінансуванням, дотаціями й іншими преференціями то одним, то іншим залежно від активності чинних політичних лідерів. При цьому в процесі дискусій виявився цікавий факт — східні українці переконані в благополуччі жителів Заходу, а західні — Сходу.

А. (ч, 49): Південний Схід України стає хребтом економіки. Але, забезпечуючи економічний стан усієї України, ми не маємо, на відміну від Галичини, тих прав і привілеїв, я вважаю, що гроші ми повинні не туди відправляти, а залишати тут. **Л. (ж, 50):** Навіть взяти Київ і Донецьк. У Києві прожитковий мінімум більший і зарплати більші, ніж у нас у Донецьку. **А. (ч, 49):** Доходи інші, а ціни такі самі. **Л. (ж, 50):** Ні, у них дешевше продукти можна купити, ніж у нас. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

В. (ч, 41): То не соціальна нерівність, а політична. **І. (ж, 23):** А телефонувати в Донецьку дешевше, а в нас дорожче. **Н. (ж, 29):** Там дуже багатий район, різні заводи, шахти, а є такі області, де нічого немає. **О. (ж, 38):** До-

нецьк — це багаті регіони. **М. (ч, 56):** Найбідніше Закарпаття. (Україна, Захід, низький дохід, місто)

Державна політика, що зберігає риси радянської системи управління країною, на думку багатьох учасників фокус-груп, нерідко стає причиною регіональних чвар. Зусилля з урегулювання цих напруженостей, що їх докладає уряд у наш час, не завжди досягають бажаних результатів. А боротьба політичних лідерів Сходу і Заходу за владу також не веде до примирення мешканців регіонів. Така політика оцінюється респондентами як “недалекоглядна”, “ситуативна”.

Н. (ч, 50): Історично так склалося, ще з комуністичних часів, і та ж система залишилася зараз. У принципі, у нас у владі зараз ті ж люди, що були при владі тоді. **В. (ж, 50):** Колір тільки влада поміняла. (Україна, Схід, низький дохід, село)

А. (ч, 29): Бо ще за давніх часів у нас така була політика. Наприклад, я на Східну Україну поїду, як тільки чують мій голос — западенець, бандера — принижують. (Україна, Захід, середній дохід, село)

А. (ч, 49): Я відповідаю: “Може!” Якщо цього захоче держава. Ми чудово знаємо регіони, де політика роз’єднала людей. Будь ласка, Грузія, Придністров’я. Не треба далеко йти. Якщо політики захочуть, вони й у Донбасі це зроблять. Жодного разу, за всю історію, жодного міжнаціонального і між-етнічного конфлікту не було, немає і, я сподіваюся, не буде. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

М. (ч, 41): ... Є різниця — є різниця. На державному рівні. (...) **В. (ч, 39):** ... я дуже багато спілкуюся з людьми з Миколаївської області, із Сходу, з Півдня. І, наприклад, якщо йде нормальна розмова, не торкаючись політичної обстановки, що була два роки тому і є в теперішній момент, усе нормально. Щойно зачіпаємо — кожен хвалить свого, хоч би який був там лідер у них. Мається на увазі регіональний лідер. (Україна, Захід, середній дохід, село)

Поряд із висловленими побоюваннями щодо подальшої дезінтегрованості країни загальна думка втілилася у твердженні про те, що в майбутньому розбіжності нівелюватимуться, а Україна стане єдиною сильною країною. Характерно, що питання, пов’язані з інтеграцією, у більшості учасників фокус-груп пробудили патріотичні почуття, упевненість, що Україна самостійно зможе стати незалежною благополучною країною, і в неї для цього є власні ресурси.

А. (ч, 31): Я вважаю, що Україна має добрий потенціал реалізуватися всередині країни. Нам дісталось це у спадок. **Н. (ж, 36):** Ми мусимо самі все робити. **А. (ч, 20):** Правильно, багата країна. Не потрібно нікуди приєднуватися: ані до ЄС, ані до Білорусі, ані до Росії, просто потрібно розвивати свій потенціал. **П. (ч, 18):** Я хочу підтримати цю думку. Ви знаєте, що в підручниках, у Європі, пишуть про Україну? Те, що Україна є хлібним кошиком Європи. Справді, ми маємо пишатися тим, що ми українці. Я пишаюся тим, що живу в такій дивовижній, багатій, врожайній країні. (Україна, Схід, низький дохід, місто)

О. (ч, 46): *Євросоюз нам допоможе, але не при тій владі, а при новій, ми будемо йти в Євросоюз, як усі йдуть. І кожній країні потрібно туди залізти. (...) По-іншому буде, але не за тієї влади, потрібно іншої зачекати.* **І. (ж, 36):** *Я так само підтримую цю думку.* **Л. (ж, 60):** *Я також. (Україна, Захід, середній дохід, місто)*

Отже, можна з упевненістю сказати, що населення України, Білорусі та Росії доволі неоднозначно ставиться до діяльності Євросоюзу із надання цим країнам допомоги в подоланні соціальних проблем і соціальної нерівності. Аналіз фокус-груп показав також, наскільки складним і суперечливим є процес розбудови інтеграційної політики і як багато різних чинників можуть впливати на його динаміку і нюанси. Хотілося б також зазначити, що попри негативне назагал ставлення до владних структур і різку критику діяльності політичних лідерів у своїх країнах учасники фокус-груп тією чи іншою мірою сподіваються на ліпші перспективи. Найоптимістичнішими виявилися українці. Білоруси і росіяни були значно стриманішими у прогнозах стосовно майбутнього їхніх країн.

Результати масового опитування

Аналіз даних масових опитувань, які були проведені у країнах-учасниках проекту EUREQUAL і відображають ставлення населення до діяльності європейських організацій та Євросоюзу, дав змогу суттєво доповнити висновки, зроблені на підставі текстів фокус-груп. Він також вочевидний виражену суперечливість ставлення населення трьох країн до здатності європейських організацій допомогти їм подолати економічні та соціальні проблеми, передусім — соціальну нерівність. Ставлення до аналізованих процесів визначалося на підставі запропонованих респондентам для вибору пар протилежних за змістом суджень.

В аналізованих країнах частки осіб, згодних із судженням “європейські організації допомагають і надають підтримку нашій країні”, становили 44,0% в Росії, 39,6% в Україні, 33,9% в Білорусі. Частки тих, хто вважає: “європейські організації втручаються в наші справи і мають вигоди з наших труднощів”, дорівнювали 33,6% в Україні, 26,7% в Білорусі і значно менше — 20,1% — в Росії.

При цьому баланс позитивно чи негативно налаштованих стосовно того чи іншого судження змінювався залежно від різних соціально-демографічних чинників (див. табл. 1).

Дані масового опитування повною мірою підтвердили припущення про те, що молодь більш позитивно, ніж представники старшого покоління, налаштована стосовно потенційної допомоги європейських організацій і Євросоюзу в подоланні нерівності в їхніх країнах. Так, серед молодих частка тих, хто позитивно оцінює можливість підтримки з боку західних організацій (І група — 18–35 років) у всіх країнах була помітно вищою, ніж тих, хто обрав судження “втручаються в наші справи” (Росія — 44,1% проти 32,6%, Білорусь — 43,1% проти 26,0%, Україна — 33,5% проти 24,6%). Із віком негативно налаштованих більшає. Так, у першій групі (36–55 років) згодних із тим, що “допомагають”, у Росії виявилось 37,2%, у Білорусі —

42,1%, в Україні — 33,5%, а з тим, що “втручаються”, в Росії — 39,0%, у Білорусі — 34,9%, в Україні — 35,2%. Серед людей похилого віку ця тенденція є особливо очевидною. Згодних із тим, що “допомагають”, у III групі (55 років і більше) серед росіян — 18,7%, серед білорусів — 15,7%, серед українців — 32,5%, а переконаних, що “втручаються”, серед росіян — 28,4%, серед білорусів — 39,1%, серед українців — 40,2%.

Таблиця 1

**Розподіл думок населення Білорусі, Росії та України
про допомогу/втручання з боку європейських організацій
залежно від соціально-демографічних чинників
(% тих, хто відповів, у кожній країні)**

Варіанти відповідей	Соціально-демографічні категорії респондентів								
	Вік			Стать		Освіта			
	18–35 років	36–54 роки	55 років і більше	чоловіки	жінки	вища	середня спеціальна	середня	неповна середня
Білорусь									
Згоден, допомагають	43,1	42,1	15,7	50,9	49,1	32,6	37,8	24,0	4,1
Не згоден, ані допомагають, ані втручаються	41,8	35,4	22,8	44,9	55,1	32,3	36,1	23,2	5,3
Згоден, втручаються	26,0	34,9	39,1	41,7	58,3	27,8	32,5	26,0	9,2
Не знаю	31,1	29,5	39,4	34,1	65,9	25,8	32,6	18,9	13,6
Росія									
Згоден, допомагають	44,1	37,2	18,7	43,9	56,1	19,7	41,9	21,2	16,5
Не згоден, ані допомагають, ані втручаються	40,1	37,8	22,2	45,9	54,1	18,9	35,2	27,8	17,6
Згоден, втручаються	32,6	39,0	28,4	48,5	51,5	18,1	37,3	25,3	18,4
Не знаю	34,1	34,7	31,3	37,2	62,2	7,7	32,2	30,7	26,6
Україна									
Згоден, допомагають	33,5	33,5	32,5	38,9	61,1	24,6	35,5	28,4	7,9
Не згоден, ані допомагають, ані втручаються	28,5	33,2	38,3	37,6	62,7	29,9	34,3	26,6	7,7
Згоден, втручаються	24,6	35,2	40,2	34,3	65,7	27,3	35,0	25,6	8,2
Не знаю	23,0	31,0	46,0	22,2	77,8	11,1	34,1	33,5	9,5

Примітка: Респондентам пропонували на вибір два судження: 1) “Європейські організації допомагають і надають підтримку вашій країні” і 2) “Європейські організації втручаються в наші справи і користуються з наших труднощів”.

У розподілах, пов’язаних з освітою, також можна простежити тенденцію залежності рівня лояльності до допомоги західних організацій від рівня

освіти. Так, серед згодних із судженням, що “допомагають”, частка осіб із вищим рівнем освіти дещо вища (Росія: I група (вища) — 19,7%, II група (середня спеціальна) — 41,9%, III група (середня) — 21,2%; Білорусь: I група — 32,6%, II група — 37,8%, III група — 24, 0%; Україна: I група — 24,6%, II група — 35,5%, III група — 28,4%), порівняно з тими, хто обрав судження, що “заважають” (Росія: I група — 18,1%, II група — 37,3%, III група — 25,3%; Білорусь: I група — 27,8%, II група — 32,5%, III група — 26,0%; Україна: I група — 27,3%, II група — 35,0%, III група — 25,6%). Однак ці тенденції були виражені не так чітко, як за параметрами віку.

Слід зазначити також, по-перше, що кількість тих, хто не приймає жодного із запропонованих суджень або “не знає”, яке із суджень йому ближче, у всіх країнах і за всіма позиціями виявилася доволі суттєвою; по-друге, населення Росії та Білорусі у своєму ставленні до європейських організацій виявляє більше подібності, ніж із населенням України.

Наступна пара суджень, запропонована на вибір респондентам, має відображати ставлення до участі іноземців в економіці їхньої країни (див. табл. 2).

З одного боку, понад половину білоруських громадян, які відповіли, припускають, що іноземці можуть володіти підприємствами їхньої країни (55,6%); потім ідуть громадяни України (37,4%); натомість росіян, згодних із цією думкою, значно менше (26,5%). З іншого боку, третина українців згодні володіти своїми підприємствами, попри навіть труднощі, які на них очікують (33,8%), значно меншою мірою така перспектива влаштовує білорусів (19%) і росіян (15,3%). Такі розподіли узгоджуються з настроями респондентів, що виявилися в дискусіях фокус-груп цих країн.

У цьому випадку ми можемо також простежити залежність ставлення до західної присутності у сфері економіки від соціально-демографічних чинників. Так, серед тих, для кого співпраця з іноземцями у сфері економіки, коли це йде на користь країні, цілком прийнятна, частка молодих респондентів I групи (18–35 років) дуже значна: в Росії вона становить 43,1%, у Білорусі — 40,1%, в Україні — 31,3%. Що стосується інших, старших вікових груп, то їхня частка тут менша. Зокрема II групу (36–55 років) репрезентують 38,2% росіян, 38,8% білорусів, 38,8% українців; III групу (55 років і більше) — 18,7% росіян, 21,0% білорусів, 29,9% українців. Цікаво, що і друге судження також неоднозначно сприймається людьми різного віку. Так, розподіл згодних із судженням про “власне володіння підприємствами, але з труднощами в майбутньому” був такий: росіяни: I група — 30,7%, II група — 36,3%, III група — 33,0%; білоруси: I група — 24,2%, II група — 32,6%, III група — 43,2%; українці: I група — 23, 3%, II група — 31,4%, III група — 45,4%.

За всієї неоднозначності вибору того чи іншого із зазначених суджень можна говорити про те, що молоді респонденти все одно більш лояльні до участі іноземців в економіці їхньої країни, якщо це піде їй на користь. Подібна тенденція простежується й у різних за рівнем освіти групах. Так, можна бачити, що для людей із вищим рівнем освіти участь іноземців в економіці їхньої країни більшою мірою припустима.

Таблиця 2

Розподіл думок населення з приводу іноземних/вітчизняних суб'єктів власності (% тих, хто відповів, у кожній країні)

Варіанти відповіді	Соціально-демографічні категорії респондентів								
	Вік			Стать		Освіта			
	18–35 років	36–54 роки	55 років і більше	чоловіки	жінки	вища	середня спеціальна	середня	неповна середня
Білорусь									
Згоден з іноземним володінням	40,1	38,8	21,0	45,2	54,8	35,3	32,5	24,2	5,2
Не згоден ані щодо іноземного володіння, ані щодо труднощів	39,6	33,6	26,8	43,0	57,0	29,5	40,9	21,5	4,7
Згоден із труднощами	24,2	32,6	43,2	47,9	52,1	21,6	39,5	22,6	11,6
Не знаю	26,8	31,7	41,5	34,1	65,9	20,3	30,9	26,8	13,8
Росія									
Згоден з іноземним володінням	43,1	38,2	18,7	46,7	53,3	20,2	43,0	23,0	13,1
Не згоден ані щодо іноземного володіння, ані щодо труднощів	36,6	40,0	23,4	47,9	52,1	15,8	36,1	27,9	19,5
Згоден із труднощами	30,7	36,3	33,0	44,6	55,4	16,5	33,3	26,6	23,0
Не знаю	32,7	36,4	30,9	39,8	60,2	10,4	30,9	29,0	26,4
Україна									
Згоден з іноземним володінням	31,3	38,8	29,9	38,3	61,7	31,3	37,4	22,2	6,2
Не згоден ані щодо іноземного володіння, ані щодо труднощів	33,3	30,1	30,6	38,9	61,1	30,1	33,3	25,8	7,5
Згоден із труднощами	23,3	31,4	45,4	32,7	67,3	22,7	34,5	28,2	9,9
Не знаю	21,4	33,3	45,3	24,8	75,2	13,7	30,8	35,9	12,0

Примітка: Респондентам пропонували на вибір два запитання: 1) “Іноземне володіння підприємствами прийнятне, якщо покращує стан нашої економіки” і 2) “Краще, якщо ми будемо продовжувати самі володіти своєю власністю, навіть коли це означає ще більші труднощі”.

Поряд із демографічними чинниками в аналіз відповідей про ставлення респондентів до європейських організацій та участі іноземців в економіці

країн були включені також соціальні чинники. Фінансове становище респондентів визначали за шкалою: бідні (1), малозабезпечені (2), середньозабезпечені (3) і багаті (4), виходячи з того, що може дозволити собі купити сім'я респондента¹. У результаті було виявлено певну залежність між фінансовим становищем респондента і його ставленням до розглянутих питань. Судження “європейські організації допомагають і надають підтримку нашій країні” більш активно підтримали респонденти із категорії малозабезпечених у всіх країнах. Відповіді розподілилися так: у Росії серед бідних (1) були згодні з допомогою 28,2%, серед малозабезпечених (2) — 43,9%, серед середньозабезпечених (3) — 24,0%; у Білорусі: (1) — 35,6%, (2) — 45,7%, (3) — 16,1%; в Україні: (1) — 34,2%, (2) — 46,0%, (3) — 18,5%. Разом із тим розподіл згодних із судженням “європейські організації втручаються в наші справи і користуються з наших труднощів” виявився таким — у Росії: (1) — 43,9%, (2) — 38,5%, (3) — 15,6%; у Білорусі: (1) — 31,4%, (2) — 52,7%, (3) — 12,4%; в Україні (1) — 50,8%, (2) — 39,7,0%, (3) — 8,8%.

Значимою у виборі тієї чи іншої думки про участь Заходу в економіці країн, що трансформуються, виявилася й зайнятість респондентів. Так, частки згодних із участю іноземців становили: серед зайнятих у держсекторі в Росії — 56,6% тих, хто відповів, серед зайнятих у приватному секторі — 35,3%, серед самозайнятих — 3,5%; у Білорусі: у держсекторі — 74,8%, у приватному — 14,6%, серед самозайнятих — 7,5%; в Україні: у держсекторі — 63,6%, у приватному — 28,4%, серед самозайнятих — 5,5%. Згодні з думкою про те, що іноземці втручаються в справи країни, маючи свою вигоду, становили: в Росії: у держсекторі — 57,6%, у приватному секторі — 36,9%, серед самозайнятих — 2,4%; у Білорусі: в держсекторі — 87,5%, у приватному секторі — 5,9%, серед самозайнятих — 1,9%; в Україні: у держсекторі — 67,1%, у приватному секторі — 25,7%, серед самозайнятих — 5,4%.

Необхідно, на наш погляд, окреслити загальну картину для розподілів за всіма розглянутими вище парами суджень, що характеризується достатньо високою часткою тих, хто не згоден із жодним судженням або відповів “не знаю”. Гіпотетичним варіантом пояснення цього мало би стати припущення, згідно з яким люди слабо поінформовані про участь західних країн у процесах, що відбуваються в їхніх країнах. Брак знань з цих проблем та недовіру до інформації, що надходить із офіційних ЗМІ, наголошували учасники всіх фокус-груп. Проведені українськими соціологами дослідження у цій сфері підтвердили думку про те, що населення України з цих питань обізнане вельми слабо [Хмелько, 2006: с. 71–77]. Гадаю, аналогічна ситуація

¹ На жаль, в отриманих розподілах частка багатих виявилася несуттєвою, тому не була включена в аналіз. Для уточнення наведемо шкалу тверджень, що описують фінансове становище сім'ї респондентів: “Грошей не вистачає навіть на продукти; на продукти грошей вистачає, але придбання одягу, взуття викликає фінансові труднощі” — за нашим визначенням, це злидні (1); “Грошей вистачає на продукти і на одяг, є деякі заощадження. Проте придбання речей тривалого користування (телевізора, холодильника) є для нас проблемою” — малозабезпечені (2); “Ми можемо без проблем купувати речі тривалого користування (телевізор, холодильник). Однак ми не можемо собі дозволити все, що забажаємо” — середньозабезпечені (3); “Ми можемо дозволити собі все або майже все” — багаті (4).

цілком можлива в Росії та Білорусі, адже чимало актуальних процесів у цих країнах мають схожі риси.

Наостанок доходимо загального висновку, згідно з яким ставлення до діяльності західних організацій і до участі Заходу в економіці держав, що трансформуються, неоднозначне серед населення всіх розглянутих країн, і це багато в чому зумовлене зовнішньою і внутрішньою політикою, що її проводять лідери цих країн і що транслюється в масову свідомість через ЗМІ та інші джерела інформації. Водночас певний вплив на процеси інтеграції у світову спільноту справляють ті соціокультурні перетворення, що відбуваються у цих країнах, а також рівень соціально-економічного розвитку і добробуту людей.

Джерела

Андреєнкова А.В. Политические взгляды и политическое поведение россиян / А.В. Андреєнкова // Россия в Европе по материалам международного социологического проекта “Европейское социальное исследование”. — М. : АКАДЕМІА — 2009. — Гл. 3. — С. 98–99.

Бызов Л.Г. “Неоконсервативная волна” в современной России: фаза очередного цикла или стабильное состояние? / Л.Г. Бызов // Мир России. — 2010. — № 1. — С. 11–12.

Взаимоотношения европейских политических институтов и России на современном этапе международной интеграции [Электронный ресурс]. — СПб., 2007. — С. 25. — Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6bGeZdrpMdcJ:www.spbu.ru/science/disser/phylosophy/ref/>.

Головаха Е. Основные тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до “оранжевой революции” / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 47–51.

Еремичева Г.В. Социальное неравенство в посткоммунистических странах: отношение населения / Г.В. Еремичева, Е.П. Евдокимова // Петербургская социология сегодня: сб. науч. трудов. — СПб. : Нестор–История, 2010. — С. 232–258.

Еремичева Г.В. Социальное неравенство в странах постсоветского пространства (сравнительный анализ ситуации в России и Беларуси) / Г.В. Еремичева, Н.П. Евдокимова, Н.Р. Корнев, С.Н. Игнатова, Е.М. Порецкина // Петербургская социология сегодня: сб. науч. трудов; СИ РАН. — СПб. : Нестор–История, 2009. — С. 148–150.

Зоткин А. Интеграция и регионализация — два вектора единой политики Евросоюза / А. Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 4. — С. 71–73.

Кирюхин Д. Представления о справедливости в России и Украине: повседневность и идеология / Д. Кирюхин, С. Щербак // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 140–141.

Кузьмин Ю. Общая ассамблея европейского сообщества угля и стали и развитие европейской интеграции (1952–1958) / Ю. Кузьмин. — СПб., 2002.

Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм / Мальгин А.В. — Симферополь: Сонат, 2005. — С. 35 (цит. по: Кононов И. Регионализация и регионализм в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 211–214).

Меркулова Т.В. Экономический рост и неравенство: институциональный аспект и моделирование взаимосвязи / Т.В. Меркулова // Мир России. — 2010. — № 2. — С. 61–63.

Нигматулин Р.И. Кризис и модернизация России — тринадцать теорем / Р.И. Нигматулин, Б.И. Нигматулин. — М., 2010. — С. 3–4.

Резник А. Институциональные факторы стабильности слабо интегрированного украинского общества / А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 1. — С. 155–167.

Роль наук об обществе в разработке стратегии экономического и социального развития Украины и ее политического устройства // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 203–208.

“Социальное неравенство и социальная политика” : заключительный доклад по проекту “Социальное неравенство и социальная политика”. Разд. 2. Неравенство доходов [Электронный ресурс] / Горбачев-Фонд // URL. — Режим доступа : http://www.gorby.ru/rubrs.asp?art_id=25554&rubr_id=632&page=1.

Социальные неравенства и социальная политика в современной России / под ред. М.К. Горшкова, Н.Е. Тихоновой. — М. : Наука, 2008. — С. 167–169.

Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 94–122.

Тиммерманн Х. Россия, ЕС и их общие соседи Украина, Беларусь, Молдова / Х. Тиммерманн // Россия: итоги последнего десятилетия (1998–2008) и перспективы развития. — М. : РОССПЭН, 2010. — С. 182–185; 199–200.

Тихонова Н.Е. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа / Н.Е. Тихонова. — М. : Ин-т социологии РАН, 2007. — С. 36–62.

Тошков Д. Транспонирование социальной политики Евросоюза в новых государствах — членах ЕС / Д. Тошков // Журнал исследований социальной политики. — 2010. — Т.8, № 3. — С. 315–316.

Уайт Ст. Белоруссия, Украина и Россия: Восток или Запад? / Ст. Уайт, А. Макалистер // Мир России. — 2008. — № 4. — С. 37–57.

Фомин А. Русофобия лишает Украину будущего / А. Фомин // Свободная мысль. — 2010. — № 1 (1608). — С. 93–104.

Хмелько В. Отношение граждан Украины к ее вступлению в Евросоюз и НАТО и их оценки своей осведомленности об этих организациях / В. Хмелько / Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 71–77.

Хромцов А.Ф. Социальное государство. Практики формирования и функционирования в Европе и России / А.Ф. Хромцов // Социологические исследования. — 2007. — С. 24.

Цыганков П.А. Антироссийский дискурс Европейского союза: причины и основные направления / П.А. Цыганков, Ф.И. Фоминых // ОНС. — 2009. — № 2. — С. 36–41.

Швиммер В. Мечты о Европе. Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия / Швиммер В. — М. : Наука, 2003. — С. 48.

Шевяков А. Измерение экономического неравенства / А. Шевяков, А. Кирута. — М. : Лето, 2002. — С. 320.

Шкаратан О.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. Сравнительный анализ / О.И. Шкаратан, В.И. Ильин. — М. : Наука, 2006. — С. 262–266.

Шкаратан О. Посткоммунистические общества Европы и Азии. Цивилизационный контекст развития / О. Шкаратан // Свободная мысль. — 2010. — № 1 (1608). — С. 79–92.

Шурубович А. Белоруссия между Россией и ЕС: проблема позиционирования в новой геополитической ситуации / А. Шурубович // Мир перемен. — 2006. — № 4. — С. 32–33.

Ястребов Г.А. Характер социально-экономической дифференциации населения: сравнительный анализ России и Европы / Г.А. Ястребов // Мир России. — 2010. — № 3. — С. 72–74.

Bainbridge T. The Penguin Companion to European Union [Электронный ресурс] / Bainbridge T. — London : United Kingdom, 2003 — P. 427 (цит. по: Саат Джероин “Взаимоотношения европейских политических институтов и России на современном этапе международной интеграции”. — СПб., 2007). — Режим доступа : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:6bGeZdrpMdcJ:www.spbu.ru/science/disser/phylosophy/ref/>.

Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.ftcntr.ru/Projects/tempmain.htm>.